

ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ

ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ԹՐԶԱՆ

ԿԸՄ

ՆԱԽՃԱԽԱՆ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

Պարսկահայոց գաղթականութիւնը ¹⁾ նորից զօրեղացրեց Նախիջևանի ոստիկանական շրջանում արդէն մարող հայկական տարրը, որ այնուհետեւ շնորհիւ տիրապետող խաղաղութեան և ապահովութեան, սկսեց տնտեսապէս բարգաւաճել և կենթարկուիլ խաղաղ կուլտուրական զարգացման: Կարճ միջոցում շինուեցան բաւականաչափ ջրանցքներ, երկիրը ծածկուեց խաղողի բազմաթիւ այգիներով, հացահատիկներ և բամբակի արտերով, հարթուեցան ճանապարհներ և հաստատուեցան փոստային հաղորդակցութեան, ապրանքների տեղափոխութեան գրասենեակներ, արդիւնաբերական զանազան ընկերակցութիւններ, սկսեց ծաղկել թէ ներքին և թէ արտաքին վաճառականութիւնը. նախկին խաչագոյները վաճառականական յարաբերութիւններ սկսեցին մի կողմից Մոսկուայի, Լոճի, Նիժնի-Նովոգորոդի և միւս կողմից Թաւրիզի, Թէհրանի և այլ քաղաքների հետ:

Նախիջևանի շուկան սկսեց հետզհետէ մեծանալ և ուսական ու պարսկական ապրանքների փոխանակութեան կենտրոն դառնալ, իրեացին բաւական միծ ու մար և վարկ ունեցող վաճառականներ, բացուեցան պետական և հայկական դպրոցներ, պարսկական ազդեցութիւնը սկսեց թուլանալ, եւրոպական հանդերձների, սարք ու կարգի հետ սկսեցին թափանցել եւրոպական գաղափարներ, բացուեցան լայն, կանոնաւոր փողոցներ, շինուե-

¹⁾ Ազգ. Հանգէս գիրք XIII

ցան հասարակական զբոսավայրեր, ժողովարան, մի և երկյարկանի կանոնաւոր, փողոցի վրայ նայող և ոչ ցեխի պատի յետևում թաքնուած տներ: Կանացի դասը ազատուեց հարեմական փակուած դրութիւնից, սկսեց յաճախել դպրոց, երևալ զբոսավայրում, քիչ քիչ հետաքրքրուիլ հասարակական հարցերով: Նոր սերունդը դիմեց օտար քաղաքներ՝ միջնակարգ և բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու:

Սակայն յանկարծ հայ-թուրքական եղբայրասպան ընդհարումը (1905 թ. Մայիսի 12-ին) եկաւ նորից քայքայելու ժողովրդի տնտեսական դրութիւնը և յամբացնելու խաղաղ կուլտուրական զարգացումը¹⁾:

Կրօնական զարգացում. — Նախճաւանի կրօնական զարգացման վերաբերութեամբ մեր պատմագիրները միմիայն մի քանի, հատուկտոր ու անկապ տեղեկութիւններ են տուել, որոնց ամփոփելով տեսնում ենք, որ այստեղ հաստատուած է եղել Մարտիկեան, կամ Ոստանի, կամ Անիական զնդի և կամ լոկ Նախճաւանու կոչուած եպիսկոպոսական աթոռ, որ Ս. Գրիգորից կարգուած է եղել «յառաջին բարձի ի ձախմէն», որից բարձր եղել է միայն աջակողմեան նախագահը, որ այն ժամանակ եղել է Հարքայ, իսկ յետոյ Տարօնոյ եպիսկոպոսը, որպէս կաթողիկոսի աթոռակալ: Սակայն յետոյ շատ ժողովներում այս եպիսկոպոսը համարուել է առաջինը²⁾, իսկ մի քանիսում առաջինի մօտիկ: Է. զարու սկզբին, Արրահամ կաթողիկոսի ժամանակ, երբ վրացիները բաժանուել են Հայերից. «եսուն զմետրապօլսութիւն Մարդաբետական եպիսկոպոսին թէդորոսի», ապա և նորա «պարտացեալ եպիսկոպոսունս ընդ ձեռամբ լինել... յորմէ երկուցեալ Հայոց... առին ի նմանէ և (եսուն առաջնորդացն Սիւնեաց, ըստ որում նոքա) և յառաջին հարցն նոյն պատուով (էին) կոչեցեալ³⁾»:

Թէպէտ և Օրբելեանն այսպէս է ասում, սակայն և այնպէս տեսնում ենք, որ Սիւն կաթողիկոսի ժողովում Գէորգ Ոստան

¹⁾ Երկար տատանումից յետոյ ես որոշեցի չնկարագրել այս ընդհարումը, որովհետեւ նախ ինքս ականատես չեղայ, ես՝ ճանապարհին էի, երբ սկսեց կոտորածը, ուստի և յետ դարձայ դնացի Նոր-Բայազէտ, երկրորդ՝ դեռ ևս սրա բուն պատճառները, տուած քննաները և ունեցած հետեանքները լիովին և ճիշտ որոշելու հնարակորութիւն չկայ, քանի որ սա դեռ ևս պատմութեան անբականութիւն չէ դարձել, և երրորդ՝ դեռ այնքան թարմ է սրա ազդեցութիւնը, որ հազիւ թէ կարելի լինի օրէկ-տիւ կերպով քննել:

²⁾ Ինճիճեան. եր. 220.

³⁾ Ստեփ. Օրբելեան. զլ. իզ.

եպիսկոպոսը յիշում է կաթողիկոսից անմիջապէս յետոյ, ինչպէս և դրանից առաջ Մանազկերտի ժողովում Թադէոս Ոստան եպիսկոպոսը: Հաւանական է, որ այս եպիսկոպոսութիւնը իւր առաջնորդութիւնը կորցրած լինի այն ժամանակ, երբ վերացել է մարտպետական նախարարութիւնը կամ պաշտօնը:

Ժ. դարում այս աթոռը տեղափոխուել է Մարգաստան գաւառի Հտմբոյրագան աւանը,¹⁾ որ հաւանականօրէն գտնուել է Մաղարդայ Նախավկոյի վանքի մօտ, որի անունով և եպիսկոպոս յիշում է այդ Ժ. դարի կիսին:

Այս եպիսկոպոսներից Ինճիճեան և Ալիշան հայրերը յիշատակուած են գտել մեր մատենագրների մէջ հետեւեալներին.

- 565 Քաջաշ.
- 450 Երեմիա.
- 510 Ներսէս
- 553 Դրիգոր.
- 570 Յովհաննէս.
- 605 Թէոդորոս.
- 632 Յովհաննէս
- 688 Թադէոս.
- 768 Գէորգ.
- 850 Սահակ, եղբայր Ապուսահակ Նահատակին.
- 976 Բարգէն.
- 1175 Խաչիկ.
- 1021 Զաքարիա.
- 1541 Աթանաս.
- 1544 Կարապետ.
- 1660 Առաքել Բոպիկ.
- 1706 Յակոբ.

1837 Թուից Նախիջևանում բացուել է հոգևոր կառավարութիւն և հաստատուել յաջորդութիւն՝ ենթարկուած Երևանի Թեմի առաջնորդութեան:

Նախիջևանի ոստիկանական շրջանը տուել է նաև միջանի աչքի ընկնող հոգևորականներ, ինչպէս Ա. Սուքիաս արքեպիսկոպոս Պարզեան, որ երկար ժամանակ եղել է Երևանի Թեմի առաջնորդական փոխանորդ, 6000 ռ. յատկացրել է հայ մատենադիրների հրատարակութեանը և այլն. Բ. Մեսրոփը արքեպիսկոպոս Սմբատեան, որ Շամախու Թեմի առաջնորդական և այլ պաշտօններ վարելուց զատ՝ պարագել է հնախօսութեամբ, յայտնագործել

¹⁾ Թովմա Արծրունի. դ. 7.

Ամբողջ շրջանի ընակիչների թիւը¹⁾, չհաշուած քաղաքինը, հասնում է ընդամենը 24,977 հոգու, որից 13,156 արական, 11,823 իգական: Ըստ ազգութեան՝

Հայեր 6,562 ար. 6,098 իգ. 12,660 հոգի 50,7 %

Թուրքեր 6,247 ար. 6,452 իգ. 11,699 հոգի 46,8 %

Քրդեր՝ 347 ար. 273 իգ. 620 հոգի 2,5 %

Նախիջեւանի քաղաքը.—Այս ոստիկանական շրջանի, ինչպէս նաև ամբողջ գաւառի, կենտրոն համարուած է Նախիջեւանի քաղաքը, որ սփռուած է Արաքսից 8 վերստ դէպի արևմուտք, 59° 12' հիւսիսային լայնութեան և 73° 06' արևելեան երկարութեան աստիճանների տակ, Ղարաչուղ լեռան զառիվայքի վրայ, որ ծովի մակերեսից 2875 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի: Քաղաքը հնումը անհամեմատ աւելի մեծ տարածութիւն է բռնել, իսկ այժմ տեղաւորուած է միայն 136 դես. 1440 բ. ու տարածութեան վրայ: Քաղաքի գրեթէ մէջ տեղով անցնում է մի ջրանցք, որ սկիզբն է առնում մի վերստ հեռու գտնուող Նախիջեւան-գետից: Սա քաղաքը բաժանում է 2 ոստիկանական մասերի: Բացի ջրանցքի ջրից, քաղաքը օգտւում է նաև տասը աղբիւրներից, որոնցից միայն երկուսի ջուրը քաղցրահամ է:

Քաղաքի հարաւային մասում երբեմն բարձրացել է մի ամբողջ, որի կիսակործան պարիսպներն են մնում այժմ: Սրա շրջապատը հասնում է մօտ 1½ վերստի: Սրա մօտ են գտնուում հին քաղաքի աւերակներից Խանի աշտարակը, սրանից ձախ՝ Աթաբէգների պալատի դարպասը, որից շատ չնչին բան է մնացել: Այս դարպասի երկու կողմը բարձրանում են երկու աղիւսակերտ մինարէներ, ապակեբուռ աղիւսներով զրուագուած; և դրան վերև մեծ, կապտագոյն արաբական տառերով զրուած է մի արձանագրութիւն, որ Ս. Պետերբուրգի Գիտութիւնների ճեմարանի անգամ Յրահնը այսպէս է թարգմանել. Իմասունց, արդար, օգոստափառ քաղաւոր եւ արաբէկ Աբուհաւաճար Մուհամմէդ, որդի Ելքիւզ արաբէկի, որի գեղեզմանը լուսաւորեւ Ասունած 2):

Միւս արձանագրութիւնը:

Եւ զործւեալսն Նուրհասին ճեմեալսն եւ հարկահան Խաթէկի վիճակների շինեց. Անեալ Եպիսկոպոսի որդի, Նախնաւանի ճարտարագետ:

Սրանից փոքր ինչ հեռու բարձրանում է Աթաբէգների դռմ-

1) Վիճակագրական մանրամասն տեղեկութիւններ լինելու են յետոյ ամբողջ գաւառի մասին մի անգամից:

2) Bulletin scientifique publié par l'Académie № 1. II. Vol. 1837.

բէթ (Աթաբէկ քիւմբէզի) կոչուած աշտարակը, որ մի գեղեցիկ շիրիմ է:

Սա նմանուած է տասերկու անկիւնանի կամ 12 տափակ խորանածև կողմերով և քանդակազարդ շրջանակով մի մեծ աշտարակի, որ 96 աստաշափ շրջապատ և 70 աստաշափ բարձրութիւն ունի: Երեսները գոյնզգոյն և դանազանակերպ աղիւսներով ծածկուած են, և շուրջը կայ մի բարձրաքանդակ, $1\frac{1}{4}$ արշին երկարութեան տառերով գրուածք, որից պ. Ֆրանչը թարգմանել է միայն մի քանի հատուած:

Փառքն աշխարհի եւ կրօնի, որին ամենաբարձրեալ Աստուծոյ ողորմի.—յաճուն ամենաբարի, ամենաողորմած Աստուծոյ.—պատուիրեց այս ժիւմի ժիմուքիւնը իմասուն՝ աղաք, աստուածապահ, յաղթող, մեծ քաղաւոր Շեմսէդ-դին.—նաւասոյ արեգակն ու իսլամի եւ մոլիմանների օծանդակը ¹⁾:

Այս երկու արձանագրութիւնների մէջ յիշուած անձնաւորութիւններից առաջինը Ատրպատականի երկրորդ Աթաբէկն է, Ելտկուզի որդին, որ թագաւորել է 1146—1225 թւականը, Արու-Ջաֆար Մուհամէդը կառավարել է 1172 մինչև 1186 թ.: Շէմ-շէզինը, որի մասին խօսուած է երկրորդ արձանագրութեան մէջ, ըստ պ. Ֆրանչի Ելտկուզը ինքը պիտի լինի, որ այդ մականունն է կրել: Նրա թագաւորութիւնը տեւել է 1146 մինչև 1172 թ. ²⁾:

Այսպէս ուրեմն, Նախիջևանի ամհնագեղեցիկ շէնքերը ԺԲ և մասամբ ԺԳ դարերի գործ են:

1) Այս աշտարակի շրջադրուակի (կարնիզի) տակ ևս եղել է մի ընդարձակ արձանագրութիւն, որից միայն կտորներ են մնացել: Իւանիկովը 1850 թ. կարդալով այս կտորները եկել է այն եզրակացութեան, թէ այդ արձանագրութիւնը մի աղօթք է՝ կազմուած Դուռանի համարեա բոլոր գլուխների սկզբում գրուած խորագրից, III գլխի 15, 16 և 17 տան սկզբից ու ամբողջ CXII գլխից: Ահա այդ աղօթքը իւր ամբողջութեամբ. Յանուն ողորմած և գթած Աստուծոյ՝ Համբերողների, ճշմարտութիւն խօսողների, աղօթողների, ողորմողների և ողորմելու համար Աստծուն առաւօտեան աղօթքներ վերառաքողներ, Աստուած . վկայում է. Չկայ ուրիշ Աստուած, բացի իրենից և հրշտակները, և իմաստունները, և ճշմարտասէրները կրկնում են. Չկայ Աստուած բացի նրանից, ամենագորից ու ամենայն ինչ ստեղծողից: Յանուն ճշմարտութեան առաջի Աստուծոյ չկայ ուրիշ կրօն, բացի Իսլամը: Ա. ան. Աստուած մի է, նա Աստուած է յաւիտենական, նա ոչինչ չէ ծնել և ինքը չէ ծնուել, նրա նմանը չկայ. Ո՛վ Աստուած: («Кавказъ» 1850 № 76 և 1851 № 36).

1) D. de Montpereux, Voyage autour du Caucase. Paris, 1840. հատ. IV. էր. 12:



Араратъ.

Ararat.

Ararat.

Դեղեցիկ շէնքերից մինն էլ մի մեծ մզկիթ էր, որ կիսաւեր դուրսէն մնում էր մինչև 1890-ական թուականները, երբ գաւառապետը հիմնովին քանդել տուեց, երկիւղ կրելով որ մի գուցէ յանկարծակի քանդուի և ֆլամաներ պատճառի:

Սակայն հնագիտական յիշատակարաններից ամենահինը Նոյի գերեզմանն է, որ բարձրանում է հին Նախջևանի քաղաքատեղում, շրջապատուած բազմաթիւ շէնքերի որմնապատերով, և մի ընդարձակ գերեզմանատնով:

Սա 10 ոտնաչափ տրամագծով ութանկիւնի մի շէնք է, գմբեթածածք, մէջտեղում մի սիւն: Ունի մի ցածր դուռ: Ոչ միայն հայերը, այլ և հրէաներն ու մահմեդականները հաւատում են այս աւանդութեան և յաճախ, մանաւանդ զատիկ մեծելոցին, ուխտ գալիս այստեղ:

Աւանդութիւնը ցոյց է տալիս նաև Նոյի քրոջ գերեզմանը այստեղից փոքր ինչ հեռու մի բլրի գագաթին.— սա քարերի մի կոյտ է և մի աղիւսէ պատ, որ համարւում է մատուռի մնացորդ:

Նոյի գերեզմանից փոքր ինչ հեռու կան մի քանի գետնափոր սենեակներ, մի մի դռնով, որի մէջ թուրքերը պահում էին ննջեցեալներին՝ մի առ ժամանակից յետոյ Քիարբալի ուխտատեղին ուղարկելու համար: Սրանց մօտ է նաև մի ուրիշ ստորերկրեայ անցք, որ բաւականաչափ ձգւում է դէպի Նախճաւան— գետը: Սա թերևս հնուժը իբր ջրի ծածուկ ճանապարհ է ծառայել պաշարման դէպքում:

Նոր քաղաքամասը, որ տարածւում է այստեղից դէպի արևմուտք, դարձեալ կրում է պարսկական քաղաքի տեսք.— փողոցները նեղ, առանց մայթերի, վերին աստիճանի կեղտոտ ու ցեխոտ, տները թաքնուած ցեխի պատերի յետև, մի յարկանի, տափակ կտուրներով, փոքր պատուհաններով և զեղտոտ գաւիթներով: Միակ բացառութիւնը արևմտեան ծայրում բարձրացող քաղաքային այգին և նրա շուրջը ձգուող մի երկու փողոցներն ու մի քանի տներն են: Քաղաքային այգին կառուցուած է 1872 թ. Աւդաղով գաւառապետի ջանքերով թրքաց հին գերեզմանատեղում, ունի շատ բարձր և սաղարթախիտ չինարի, ալպիա, սօսի, փշատի և այլ ծառեր. կայ բոտոնտա, բուֆէտ և զանազան խաղեր խաղալու յարմարութիւններ: Ամառը, շաբաթական միջանի անգամ նուազում է այստեղ զինուորական երաժշտական խումբը: Այգուց գեղեցիկ կերպով երևում է ձիւնափառ Արարատը:

Այգու արևմտեան ծայրում բարձրանում է սրբատաշ քարով շինուած ռուսաց փոքրիկ, բաւական գեղեցիկ եկեղեցին, իսկ

արևելեան կողմը. բաւական ցած, կանգնած է նոյնպէս բաւական գեղեցիկ, կարմիր, սրբատաշ քարից շինուած հայոց գմբէթազարդ, Ս. Գէորգ եկեղեցին, որի դաւթում գտնուում են հայոց յաջորդարանը, դպրոցը և նախանցեալ տարի Մեսրոպը վարդապետ Տէր Մովսիսեանի եռանդուն ջանքով կառուցուած խանութները:

Մի ուրիշ եկեղեցի էլ Ս. Երրորդութեան անունով բարձրանում է այստեղից փոքրիկ հեռու, այն հին եկեղեցու տեղում, ուր Կաշմ զօրապետը 705 թուին այրեց հայ նախարարներին: Ծարտարապետական տեսակէտից սա առանձին նշանակութիւն չունի:

Կան նաև մի քանի մզկիթներ, որոնցից նշանաւոր են երկուը՝ բարձր մենարէներով:

Քաղաքի գրեթէ կենտրոնում գտնուում է շուկան, բաւականաչափ խանութներով, որը, սակայն, կրակի ճարակ դարձաւ թուրք հայկական ընդհարումների ժամանակ:

Քաղաքը շրջապատուած է խաղողի բազմաթիւ այգիներով, որոնց ոռոգելու համար քաղաքի հիւսիսային կողմում դեռ պարսից տիրապետութեան ժամանակ շինուած է եղել մի լճակ, վաթսուևական թուականներին Շանգիլէյ գաւառապետի ջանքով այս լճակը վերանորոգուել է, սակայն այժմ դարձեալ աննախանձելի դրութեան մէջ է գտնուում:

Բացի անառողջ կլիմայից, Նախիջևանը ունի նաև բազմաթիւ դեղին և սև կարիճներ, մորմ (փալանգ), մոծակներ և միջանի մանրադիտական միջատներ, որոնք թունաւորում են կեանքը դարնան և ամբողջ ընթացքում:

Քաղաքի արևելեան կողմում գտնուում էին Մեծ և Փոքր Հաճիվար գիւղերը, որոնք այժմ միացած են քաղաքի հետ և կազմում են նրա թաղերը: Մեծ Հաճիվար գիւղում մի տոսն և հինգ տարի առաջ բաւականաչափ հայեր կային, որոնք, նեղուելով թուրքերից, տեղափոխուել են Նախիջևան: Փոքր Հաճիվարում, որ նոյնպէս թաղաքեանտ է կոչուում, բոլորն էլ հայեր են, 71 տուն, 109 ար. 99 իգ. ի միասին՝ 208 հոգի:

Քաղաքում կայ պետական քաղաքային չորս դասարանեան, հայոց եկեղեցական-ծխական երկսեռ և մի թուրքաց քաղաքային դպրոցներ: Կայ նաև գաւառական բոլոր հիմնարկութիւնները՝ ոստիկանատուն, հաշտարար դատարան, պետական գանձարան, պոստ-հեռագրատուն, պոստային կայարան, ինչպէս նաև մի ժողովարան, մի հիւրանոց և մի քանի սաստիկ կեղտոտ քաղա-նիսներ:

Բնակիչների մեծագոյն մասը շիա պարսիկներ են, իսկ փոքրագոյնը՝ լուսաւորչական հայեր, սրանք էլ մեծ մասամբ Սալմաստի գաղթականներ, միքանի տուն էլ բնիկներ: Բոլոր բնակիչների թիւը՝ 1906 թուի սկզբին եղել է 4698 ար. 4104 իգ-ի միասին՝ 8802 հոգի, որից՝

Հայեր	1270 ար. 1084 իգ. ի միասին՝	2354 հոգի
Ռուսներ	124 ար. 116 իգ. ի միասին	240 հոգի
Եւրոպացիներ	3 ար. — իգ. ի միասին	3 հոգի
Քարզվելիցիներ.	15 ար. 5 իգ. ի միասին	20 հոգի
Պարսիկներ	3286 ար. 2899 իգ. ի միասին	6185 հոգի ¹⁾

Թուրքերը պարապուծ են այգեգործութեամբ, մանր արհեստներով և մասամբ գորգերի առևտրով, որ բերում են Պարսկաստանից: Հայերը՝ առաւելապէս առևտրով, այգեգործութեամբ, գինեգործութեամբ և արհեստներով:

Նախիջևանից դէպի հարսու գետնող գիւղերը.— Նախիջևանից դէպի արեւմտահօրաւ երկու վերստ հեռաւորութեամբ գտնուած է Այլարատ գիւղը, (63°3'46"—39°13'48") որի արեւելեան կողմում տարածւում է մի ընդարձակ դաշտ՝ ծածկուած վարունգի, սեխի, ձմերուկի բոստաններով, իսկ միւս երեք կողմը պատած է փոքրիկ բլրակներով: Գիւղում առանձին ուշադրութեան արժանի ոչինչ չկայ: Ունին մի հասարակ եկեղեցի և նրա դաւթում հայոց ծխական դպրոցի մի խարխուլ շէնք: Յաճախ Նախիջևանի ոստիկանական շրջանը այս գիւղի անունով է կոչւում, թէպէտ և ոստիկանը այս գիւղում չի բնակւում, այլ քաղաքում:

Բնակիչները բոլորն էլ հայեր են 103 տուն, 303 ար. 281 իգ. ի միասին՝ 584 հոգի: Պարապուծ են պարտիզպանութեամբ, երկրագործութեամբ և այգեպանութեամբ. ունին 179 դ. 2200 ք. ս. վարելահող, 63 դ. 103 ք. ս. այգի. 88 դ. 203 ք. ս. արօտատեղի, 1 դ. 1680 ք. ս. մարգագետին:

Մեծ Հաջիվարից հազիւ երկու վերստ դէպի հարաւ, նոյն դաշտի վրայ, փռուած է Շախաւապ գիւղը, (63°6'2"—39°11'43") որ բնում է միայն 3 դ. 2140 ք. ս. տարածութիւն: Գիւղում ուշադրութեան արժանի ոչինչ չկայ. բնակիչները թուրքեր են,

¹⁾ Բոլոր վիճակագրական տեղեկութիւնները վերցրուած են Անդրկովկասեան Վիճակագրական ատեանից, վերաբերում են 1906 թուին, և դեռ ևս չեն հրատարակուած: Շնորհակալութիւն եմ յայտնում ատեանի աւագ խմբագրող պ. Պապիրեան, որ տուեց ինձ ձեռագիրները՝ օգտուելու:

39 տուն, 138 ար. 112 իգ. ի միասին՝ 250 հոգի. ունին 475 դ. վարելահող և 26 դ. արօտատեղի:

Շաքարապատից դէպի արևմտահարաւ, մօտ 6 վերստ հեռու գտնուում է 'Ատախան բեկլու գիւղը (63°37'6"—39°11'23"), որ բռնում է 7 դեսեատին 240 ք. ս. տարածութիւն, և շրջապատուած է 37 դես. 1797 ք. ս. այգիներով: Ունի մի քարաշէն եկեղեցի: Բնակիչները հայեր են 192 տուն, 575 ար. 543 իգ. ի միասին 1118 հոգի: Ունին 498 դ. 302 ք. ս. վարելահող և 95 դ. 199 ք. ս. արօտատեղի:

Այստեղից էլ դէպի արևմտահարաւ, գրեթէ Արաքսի ափին ընկած է 'Ատաղուլ գիւղը (63°1'8"—39°10'37"): Սա բաւական ընդարձակ է, բռնում է 18 դ. 1830 ք. ս. տարածութիւն: Սա ևս ուշադրաւ ոչ մի բան չունի, բնակիչները թուրքեր են, 118 տուն, 513 ար. 447 իգ. ի միասին 660 հոգի:

Ունին 490 դ. վարելահող, 1030 ք. ս. այգի, 523 դ. մարգագետին և 10255 դ. արօտատեղի:

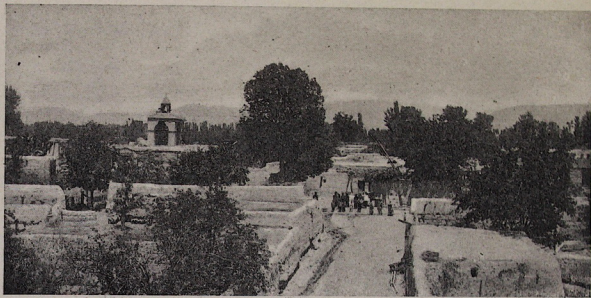
Սրանից հազիւ մի վերստ դէպի արևելահարաւ ընկած է ուղիղ նրա կէս մեծութեան (9 դ. 528 ք. ս.) 'Ուլլուս գիւղը (63°14'5"—39°10'10"): Բնակիչները թուրքեր են, 96 տուն, 51 ար. 389 իգ. ի միասին 840 հոգի:

Ունին 242 դ. 2310 ք. ս. վարելահող, 5 դ. 532 ք. ս. այգի և 66 դ. 2090 ք. ս. արօտատեղի:

Բուլղանի հանդէպ դէպի տրեկը, ընկած են 'Առա-դիլա (63°6'5"—39°10'24") փոքրիկ (5 դ. 1288 ք. ս.) աննշան գիւղը, որի մօտ 2 դ. 50 ք. ս. տարածութեամբ ձգւում է մի անտառ և 1 դ. 2064 ք. ս. այգիներ: Բնակիչները թուրքեր են, 81 տուն. 351 ար. 309 իգ. ի միասին 660 հոգի: Ունին 593 դ. 1718 ք. ս. վարելահող և միայն 10 դ. 1200 ք. ս. արօտատեղի:

Ղոշադիզայից հազիւ 1/2 վերստ դէպի հարաւ արևմուտք, իսկ Նախիջևան քաղաքից միայն 4 վերստ հեռու միեռնոյն դաշտավայրի վրայ փռուած է Թմբուլ գիւղը. (61°5'21"—39°10'8") որ հաւանօրէն հին Տաւրաք¹⁾ պիտի լինի: Գիւղը, որ բռնում է 8 դ. 1884 ք. ս. տարածութիւն, շատ լաւ ապաստութիւն է թողնում, որովհետև ունի բաւական լայն փողոցներ, եւրոպական ձևի մի և երկարկանի տներ, որոնցից շատերի առաջ կան պարտէզներ. եկեղեցին բաւական գեղեցիկ է, քարաշէն, շինական դատարանի շէնքը միանգամայն գոհացուցիչ: Գիւղի մէջ գետ չկայ, այլ միայն չորս յորդահոս աղբիւրներ, որոնք բաւականութիւն են տա-

¹⁾ Ալիշան. Սիսական. եր. 504.



с. Тумбулъ

Թմբուլ գիւղ

Village de Tumboul

լիս նաև այգիներին, իսկ արտերը ջրուով են նախիջևանի-գետից ընրուած մի քանի ջրանցքներով: Գիւղը բաժանուով է երկու առանձին թաղերի, հայկական և թրքական: Հողը կալուածատիրական է, պատկանում է նախիջևանի նախկին խանի թոռանը, միայն մեծագոյն մասը բաշխուած է ժողովրդին, որի համար վրձարում են բերքի 30-ից 4-ը: Իսկ այգիների համար՝ իւրաքանչիւր փթատեղուն ($\frac{1}{10}$ դես.) 40 կոպէկ:

Բնակիչները հայեր և թուրքեր են: Հայերի փոքրագոյն մասը՝ 16 տուն, բնիկներ են, մնացածը՝ 132 տուն՝ Սալմաստի Սաւրի գիւղից գաղթականներ: Բնիկները միանգամայն ենթարկուել են գաղթականների ազդեցութեան, մոռացել են իրենց բարբառը, սովորութիւնները և ընդունել սաւրեցիներինը: Դաղթականները, որ շատ աչքաբաց, ընդունակ և ճարպիկ մարդիկ են, թէ՛ մտաւորապէս և թէ՛ նիւթապէս բարձր են շրջակայ գիւղացիներից: Սրանց մասին երկարօրէն կը խօսենք ազգաբնակութեան գըլխում, ուր և կը բացատրենք, թէ ինչո՞ւ սրանց շխալագոյն են անուանում:

Թուրքերն էլ ենթարկուելով այս հայերի ազդեցութեան, շատ աւելի քաղաքակրթուած են, քան մօտակայ Նեհրամ գիւղի թուրքերը, որոնց մէջ հայեր բոլորովին չկան:

Ընդհանրապէս բոլոր բնակիչներն էլ պարապում են երկրագործութեամբ, այգեպանութեամբ, բամբակի մշակութեամբ և շերամապահութեամբ: Թուրքերը պարապում են նաև անասնապահութեամբ, իսկ հայ գաղթականներն առևտրով թէ՛ գիւղում, և թէ՛ մանաւանդ Ռուսաստանի զանազան քաղաքներում: Պատրաստի հագուստեղէնի առևտուրը սրանց և Շարմշեցոց սիրած պարապմունքն է համարուում:

Ունին 888 դ. 361 ք. ս. վարելահող, 40 դ. 1818 ք. ս. այգի, 12 դ. 2123 ք. ս. մարգագետին, 187 դ. 167 ք. ս. արօտատեղի:

Բոլոր բնակիչները կազմում են 196 տուն, 915 ար. 790 իգ. իմիասին՝ 1705 հոգի, որից հայերը 148 տուն են. 677 ար. 618 իգ. իմիասին 1295 հոգի, իսկ թուրքերը 48 տուն, 128 ար. 172 իգ. ի միասին՝ 410 հոգի:

Թմբուլից երկու վերստ դէպի արևմտահարաւ գտնւում է Խամխանա (ուտեստի-խան) կոչուած գիւղը (63°4'—39°8'39")։ Տեղացիների ասելով գիւղը այս անունը կրում է այն պատճառով, որ մի ժամանակ նախիջևանի խանի անասունների ուտեստը պահելու տեղն է եղել: Գիւղը տարածւում է նախիջևան հայի-

և Արաքսի միջավայրում, բռնում է 5 դ. 1500 ք. ս. տարածութիւն, ունի երկու յորդ աղբիւր:

Հողը ճահճային է, ուստի և բնակիչները տանջւում են ջերմով: Գիւղի հողերը թէպէտ բաշխւած են գիւղացիների վրայ, սակայն պատկանում են Ղուլի-Պան Քալբախանովին, այս պատճառով և՛ բերքի $7\frac{1}{2}$ -ից մէկը (ըստ տեղացիների 30-ից 4-ը) նա է ստանում. ընդամենը՝ 721 դեա. 2170 ք. ս. վարելահող, 38 դ. 1010 ք. ս. այգի, 1720 ք. ս. անտառ, 88 դ. 570 ք. ս. արօտատեղի ունին: Բնակիչները հայեր և 2. տուն 11 ար. 8 իգ. թուրքեր են. ընդամենը 138 տուն, 525 ար. 483 իգ. իմիասին 1008 հոգի: Հայերը գաղթականներ են Սալմաստի Բանանիա, Սալմաստ, Սաւրի գիւղերից, ինչպէս նաև 2 տուն Աղբախից և 3 Ուրմիայից: Բացի սովորական երկրագործութիւնն ու այգեպանութիւնը, սրանք պարապում են նաև շերամապահութեամբ և ցանում են բամբակ, որ այս շրջանում ամենից լաւն է համարւում:

Գիւղի ծայրին գտնւում է պետական երկղասեան մի դպրոց հինգ ուսուցիչներով:

Եմիսանայից 2 $\frac{1}{2}$ իսկ Նախիջևանից 12 վերստ դէպի հարու գտնւում է Աստապատ կամ Քազախանլի գիւղը: (63°4'11"—36°7'17") Սա հնումը բաւական նշանաւոր գիւղ է եղել, որի մասին յիշում է Թովմա Արծրունին՝ Ջրամ աւանի տեղը որոշելիս, ասելով, թէ դա գտնւում է. «ի ներքոյ Աստապատայ վանացն»: Դա յիշւում է նաև Պաչիկ Ա. կաթուղիկոսի կոնդակի մէջ 976 թուին: Յիշւում է նաև Օրբելիանը, զիւլ կոչելով, որի օտ ժԲ. դարի կիտին Սիւնեաց Բարսեղ կպիսկոպոսը ջորիով Արաքս գետը անցնելիս՝ խեղդուել է. նրա մարմինը հանել և տարել են Մաղարդայ վանքը թաղել: Հետզհետէ բարգաւաճելով՝ Աստապատը դարձել է գիւղաքաղաք ժԴ. դարի վերջին միաբանողների հակառակորդ Մաղաբիա Ղրիմեցին այստեղ դպրոց է հաստատել Սարգիս վարդապետի տեսչութեան ներքոյ: Այստեղ է եղել այն ժամանակները Տաթևացու աշակերտ Աւետիս վարդապետը:

ԺԷ. դարի սկզբին Շահ—Աբբասը գերի է տարել Աստապատի բնակիչներին Պարսկաստան, և Զաքարիա պատմիչ ասելով իբր հարձ վերցրել է Գիւղէլ (գեղեցիկ) անունով աստապատի մի հայ կին, որ յետոյ դարձել է իւր հայրենիքը և վանք է մտել, ապաշխարել:

Զնայելով Շահ—Աբբասի աւերածութեան, Աստապատը շնորհիւ իւր դիրքի, շուտով վերականգնել է, և ԺԷ դարի կիսին Դաւանիէի ասելով, ներկայացնում էր մի փոքրիկ, գեղեցիկ քաղաք,

ուր կային չորս կարաւանատուն, և որի ամեն մի տունը ունէր մի մի աղբիւր: Զրի առատութիւնը դարձնում էր երկիրը դերազանց և մանաւանդ գինեւէտ:

Սա աշխարհի միակ երկիրն էր, որ արդիւնաբերում էր Ռոնաս (Ronas) կարմրաներկ արմատը, որով ներկում են կտաւները Պարսկաստանում և Հնդկաստանում ¹⁾:

1656 թուին այստեղ մեկիք ²⁾ էր Մելիք Աստուածատուրը, իսկ Նաղիր-շահի ժամանակ՝ Մելիք Բալումը, որ 1750 թուին «փայլէր երեւելի իմն փառաւորութեամբ և ճոխութեամբ»: Սա ուրիշ հայ իշխանների հետ յիշեալ շահի հարկահաններից սաստիկ նեղութիւններ կրելով վախճանուել է և մեկիքութիւնը թողել իւր Սաշատուր որդուն, որից անցել է թողանք՝ Միքայէլին: 1815 թուին վերջինիս թոռները տեղափոխուել են Թիֆլիս: ³⁾

ԺԹ. դարի սկզբին գիւղը հետզհետէ աւերուելով, զրկուել է ընակիչներից, երբ վերջին հարուածը տուել է նրան Աբբաս-Միրզա թագաժառանգը, որ միացած ժողովուրդներին տեղափոխել է փոքր ինչ հիւսիս, այժմեան Աստապատ կամ Թաղաքեանտ կոչուած տեղը և նրա տեղը շինել մի մեծ ամրոց, քառակուսի ընդարձակ պարսպներով և խրամով: Սակայն փոխանակ հիմքը հաստատուն անելու, վերի մասերը ծանրացրել էին մեծ քարերով, ուստի և շուտով սկսել էր քանդուել: Բերդը Աբբաս-Միրզի անունով վերակոչուել էր Աբրահամպատ: 1827 թուի ռուս-պարսկական պատերազմին Ճիվանբուլաղի ճակատամարտից յետոյ յուլիսի 7-ին այս ամրոցն առանց պատերազմի անձնատուր եղաւ ռուսներին: Գլխուորապէս բերդի դիրքը, և մասամբ նրա պարիսպների անկայունութիւնը պատճառ եղան, որ ռուսները անխնամ թողին բերդը. որ և շուտով աւերուեց:

Աստապատ գիւղը ընկնում է Նախիջևան չայի ձախ ափին, Չանդըլլու—սարի հարաւային կողմը և բռնում է 38 դ.: 530 բ. ս. տարածութիւն: Ընդհանրապէս գիւղը զուրկ է կանոնաւոր փողոցներից, պատած է հողէ պարիսպներով, որոնց յետեւում գտնուում են տները, որ բաղկացած են մի սնանի ճեփց, ֆոխսիկից և սրահից: Մի քանիսն էլ ունեն մի մի կանոնաւոր սենեակ: Շատերի առաջ կան փոքրիկ պարտէզներ բարդի և պտղատու ծառերով: Գիւղը բաժանուած է երկու թաղի՝ արևմտեանը ընկնների թաղն է, իսկ արևելեանը՝ գաղթականներինը: Իւրաքանչիւր թաղում

¹⁾ Tavernier, I 47.

²⁾ Ս. Վարդանի եկեղ. արձանագրութիւն.

³⁾ Եփրեմ կաթողիկոսի կոնդակից. Լումայ, 1900 գիրք Ա. եր. 293.

կայ մի եկեղեցի, բնիկներինը համեմատաբար աւելի գեղեցիկ է: Գիւղում կայ 9 աղբիւր, որոնց ջրով ոռոգւում են նաև այգիները: Սրանց թիւը 1917 թ. այնքան էլ մեծ չէ, մինչդեռ հին Աստապատն ամբողջովին պատած է եղել այգիներով: Բնակիչները բնիկներ են և գաղթականներ՝ Սալմաստի Փայաջուկ, Սաւրի, Դրիշկ, Մահլամ, Նոյի Մահլազան, Սէյդավար, Հաֆթևան գիւղերից: Կան նաև 60 տուն շիա պարսիկներ: Բոլոր բնակիչները կազմում են 391 տուն 1792 ար. 1651 իգ. ի միասին՝ 2443 հոգի, որից 1531 ար. 1432 իգ. ի միասին 2963 հոգի հայեր, 261 ար. 219 իգ. ի միասին՝ 480 հոգի շիա պարսիկներ: Պարապում են երկրագործութեամբ, բամբակի մշակութեամբ, մասամբ շերամապահութեամբ և այգեգործութեամբ: Ունին 1420 դ. 1525 ք. ս. վարելահող, 23 գետ. այգի, 27 դ. 1200 ք. ս. անտառ, 361 դ. 1350 ք. ս. արօտատեղի:

Այս գիւղը նշանաւոր է նաև կաւագործութեամբ. այստեղ կայ 60 բրդի գործարան, և 30 բրդի փուռ: Ամբողջ շրջակայքին և դեռ հեռուն սա է կաւէ ամաններ մատակարարում:

Արքաստապատ ամրոցի հիւսիսային կողմում կիսաւեր կանգնած է Ս. Վարդանի վանքը, որի մասին ասանդաբար պատմւում է, թէ Ս. Վարդանի անուան է նուիրուած, որովհետև Աւարայրի ճակատամարտից յետոյ ս. Վարդանի և նրա ընկեր նահատակների մարմինները բերել են այստեղ ամփոփելու և մինչև որ աստ պատել (պատանքել) են, Մակուի մեծամեծները եկել են և բռնութեամբ տարել իրանց գիւղը: Եւ որովհետև ճաստ պատեցաւ այդ նահատակների մարմինները, ուստի և այստեղը կոչուել է Աստապատ:

Ս. Վարդանի վանքը բաղկացած է մի եկեղեցուց և մի պաւթից: Եկեղեցու երկարութիւնն է 28 արշին, լայնութիւնը 20 արշին և բարձրութիւնը մօտ 35 արշին: Շինուած է մի սափէն բարձրութեամբ կարմիր քարերով, իսկ մնացած մասը թրծած աղիւններով: Քառանկիւնի չորս սիւնների վրայ բոլորում են արաւիկան կամարներ, որոնց անկիւններում նկարուած են չորս աւետարանիչները: Կամարների վրայ յանկում է մի մանեակ, որ կրում է մի գմբէթ, 12 պատուհաններով զարդարուած: Եկեղեցու մէջ կայ չորս նեղ և երկար պատուհաններ և երեք դուռն: Սեղանը զարդարուած է երկու շաք բարաւկան կամարակապ պարհաններով¹⁾: Եկեղեցու հիւսիսային և հարաւային պատերի

¹⁾ Պարհան կոչւում է պատի մէջ թողնուած պատուհանա՝ նման խորշը:

մէջ ևս կան նոյնպիսի պտրհաններ: Ունի երկու կրկնայարկ խորաններ: Արևմտեան մասը, որ կանանց դասն է համարուում, թաղակապ է և երկյարկանի: Ներքուստ ամբողջովին սպիտակացրած է և պատերին կան իւղանկար պատկերներ: Երեք դռնից նշանաւոր է արևմտեանը, որ բացւում է գաւթի մէջ: Ուրապըստոյտ և կամարակապ երկու սիւների շուրջը ձգւում է շղթայաձև մի քանդակ, որ ներփակում է մի գեղեցկաքանդակ՝ մարմարանեայ խաչ, ներքեւում մի բարձրաքանդակ՝ Աստուածածինը՝ Յիսուս գրկին, առջեւում մինը՝ ծնրադիր, թերևս եկեղեցու շինողը: Հարեւոյններ, մի մի թաղ բռնած Տիրամօր և ծնրադիր մարդու գլխների վերև: Այս քանդակի երկու կողմը կան մի մի մարմարոնեայ խաչ քար, ինչպէս և մի մի փոքրիկներ սրանցից փոքր ինչ ներքև:

Գաւթի շինուած է սրբատաշ քարից. այժմ կանգուն են չորս սիւները և սրանց վրայ բոլորող ուժանական կամարները, կրելով կիսաւեր ձեղունը: Կիսակործան պատերի մէջ բացւում են նեղ և երկար պատուհաններ, և երեք դուռն, որոնցից արևմտեանը նոյնպէս քանդակներով և երեք խաչով զարդարուած է:

Եկեղեցու և գաւթի վրայ կան հետեւեալ արձանագրութիւններ:

Եկեղեցու արևմտեան դռան վերայ.

Ի թուականիս Հայոց ՌՃԴ՝¹⁾ կանգնեցաւ սուրբ դուռնս այս հրաշագոյն յօրինմամբ, որ յանուն սուրբ Վարդան Զօրավարին ի վայելչութիւն աստուածապան գիւղափողափս Աստապատու գոր ետ կ'սկսեմ խօջայ Սեփարն ի հալալ բնչից ի փրկութիւն հոգս իւրոյ եւ ծնողսց իւրոց Միւրիջանին եւ Նարինին. եւ կողակցին Հոռովին, եւ որդւոցն պարուն Յովանիսին եւ Մարգարին եւ Բուբուն Խանուսին եւ...

Դռան վերև, աջ կողմի խաչի տակ.

Սբ. խաչս յեկ. Է Յովանիսին եւ ծնողն ... Հոռովին. եւ իւր կողակցին Բովին ՌՃ. եւ Ե.

Մրա ներքևի խաչի տակ. Եւ միւս որդւոցն Հայրապետն Պղոսն եւ ծնողն Գանթառին Ոհանեսին.

Ձախակողմեան խաչի տակ.

Սբ. խաչս յեկ Է Խամբակուն եւ ծնողացն Թողաքին եւ Մամախարունին, որդոցն Ասովին, Բալասանին, մանապանդ յեկ Է Ամբգադե որդի Հայրապետին եւ որդուն Դաւթին:

Սոյն խաչի մօտ ևս կայ մի ուրիշ փոքր խաչքար, որի տակ գրուած է.

¹⁾ ՌՃԴ=1655 թ. Քրիստ.

Աբ. խաչս յեսկ է դ(ա)բբին Գրիգորին, կողակցին Մարիամին, որդոցն Անդրեասին, Ով. Եսսին քվ. Ռձե...

Սրանից ներքևի ձախ խաչի տակ.

Աբ. խաչս յեսկ է մելիք Ամսրին կղկցին Ալլհա եւ որդոցն Քարոսին, Իկիզդայոսին զուստ Նանագիւլին եւ ծնողացն պապին, Սանդուխին քին Ռձ եւ Ե:

Մի քիչ ներքև.

Յս. Բս. Աբ. խաչս յեսկ է երեսփոխ(ա)ն բելսիմ. ծնողացն Ամիր խցն Գալուստին եւ կողակցին: Դասեր Յուսիփին Մարգարի... քվին Ռձե:

Եկեղեցու մէջ, սեղանի վերև, խաչի տակ.

Սուրբ խաչս բարեխօս է Ազկնց Պետրոսին եւ ծնողացն Կիրակոսին, Խարունջսնին եւ կողակցոյն Նունուսին, եւ դստերցն Շնորհ-Յորին Ղզեքարին, Հերիքնազին, քվին Ռձ եւ Է:

Աւագանի վրայ՝

Յիւստակ է սուրբ Աւագ ցա Բաբունենց Աստուածատրին եւ Վէլումենց Կարապետին որդի Աւետիքին քվին ՌձԼ.

Ձախ կողմի առաջին սեան վրայ.

Աւակերտն ցն Յովսէփայ մեծի Բաբունապետի սուրբ խաչս բրեխօս լիցի այսմ եկեղեցոյս վերկցու Մարտիրոս վարդապետին, որ բզում եղևամիք յաւատք հասոյց յիւեցեկ եւ Ած ոլորմի ասցէ. իւրն եւ ծնողն տ Ներսէսին եւ Մարքային. ՌձԾ. քվին 1):

Յետին կողմի աջ սնի վրայ:

Աբ. խաչս յեսկ է Անտոնի եկղցոյս վրկցուի եւ ծնողն Մարգարի Աննայի. ՌձԾԲ քվին.

Կանանց դասի թաղակապ կամարի վրայ.

Աբն սսի որդի Աղբալկն, Ած ոլորմի ասկ. ՌձեԼ քվին.

Գաւթի արեւմտեան դրան խաչքարի վրայ.

Աբ. խաչս բրեխօս է Հուռմին եւ ծնողացն Խուրբարին. Բոյս Մարիամին որդի Յովնաննէսին, քվակ ցին Ռձե.

Մի ուրիշի վրայ, նոյն տեղը:

Աբ. խաչս բրխօս է Վարդխաբունին եւ կողակցին Սանակին որդոցն Ամասրին Ջափարին, քվակ ցին Ռձ. եւ Ե.

Աբրահապատ ամրոցից դուրս, հաղիւ 5 1/2 վերստ հեռու, դէպի արեւելահարաւ մնում են նախկին Ս. Յովն. Երես կուսաստանի հիմնադատերը, որովհետեւ Աբրահա-Միրզան քանդել է տուել և քարերը իւր բերդի շինութեան վրայ գործածել: Այս մասին աւանդաբար պատմում են, թէ Աբրահա-Միրզան կամեցել է Կարմիր-

¹⁾ ՌձԾ=1701 թ. Քրիստ.

վանքը քանդել տալ և քարերը բերդի շինութեան համար գործածել, սակայն այս վանքի վանահայր Պաշտուր վարդապետը վիզը մի սուր ձգած գնացիւ չոքել է Աբրահամ-Միրզի առջ և ասել. «Կերև Աստուած, ներքե դու, կամ վերցրու այս սուրը և կտրիք վիզս, և կամ մի քանդիր վանքս: Թագաժառանգը խղճում է, և հրամայում է թողնել Կարմիր Վանքը և Ս. Յովհաննէսը քանդել: Սակայն ոչ մի պարսիկ յանձն չի առնում առաջինը քանդելու Աստծու այդ տունը. միայն յետոյ մի ասորի բարձրանում է գրմբէթի վրայ և վայր դնում խաչը: Պաշտուր վարդապետը վրայ է հասնում և լալով հանում է խաչի միջից ս. Արիստակէսի աջը և տանում Կարմիր վանք: Աբրահամ-Միրզան իմանալով ասորու արարքը, և նրա ակնկալութիւնը մի մեծ նուէր ստանալու, կանչում է նրան իւր մօտ և յանդիմանելով նրան, թէ երբ ոչ մի մահմէդական չհամարձակուեց ձեռք տալ այդ վանքին, ինչպէս նա լինելով քրիստոնեայ, համարձակուեց քանդել նրան, երեւի նրա համար ոչ մի սրբութիւն չկայ, հրամայում է գնդսկահար անել: Բայց և այնպէս՝ շարունակում է քանդել վանքը և քարերը տանել ամրոցի վրայ գործածելու:

Ինչպէս երևում է կոփածոյ քարերից, վանքը բաւական դեղեցիկ է հղել, և ունեցել է դաւիթ և պարիսպ: Այժմ այդ եկեղեցու տեղը մի հասարակ մատուռ է կանգնեցրած, մօտն էլ մի սենեակ պահապանի համար: Եկեղեցու մօտ կայ մի աւազան, ուր տենդոդները լողանում են բժշկուելու յուսով: Սրա մօտ կայ մի ջրաղաց, մի քիչ հեռուն ընկած է նախկին ձիթահանքի ահադին բարը:

Եկեղեցու դռան առաջ մի մարմարոնեայ գերեզմանաքար կայ հետեւեալ տապանագրով.

ՌՃՀ¹⁾

Այս է տապան սոճան յայտնի.

Խոջայ Վարդանայ բարեպաշտի.

Որ է ազգէն կուսանեանցի.

Պոստամբ սորա Գալիքս Եփնի,

Որ է եղբայր պարոն Արզմանեանցի.

Եւ եճ որդիք մնստի Պողոսի.

Աստ սէր հանգեալ յոյսն բարի.

Որք հանդիպեք տուք ողորմիս,

Աստուած զձեզ ողորմեսցի:

Սրա մօտ կայ նաև երկու հասարակ գերեզմանաքար, եղծուած տապանագրով:

¹⁾ ՌՃՀ=1721 թ.

Ս. Յովհաննիսի կուսաստանից հազիւ երեք վերստ դէպի հարաւ, Արաքսի անմիջապէս ձախ ափին, մօտ 60 մետր բարձրութեան մի բարաբրէր գագաթին բարձրանում է Ս. Սեփանոսի վանքը, որ. այլապէս կոչւում է Քառահիկի կամ Վարմիւր վաւ, երբեմն էլ Խնդրակաւար ս. Սեփանոս: Քարատակի է կոչւում, որովհետեւ տակը ամբողջովին քար է, Կարմիր է կոչւում, որովհետեւ նախ կարմիր քարով ու աղիւսով է շինուած և երկրորդ՝ աւանդութիւնն առում է, թէ Աւարայրի ճակատամարտից վիրաւորներին բերել են այստեղ և նրանց արիւնով կարմիր է ներկուել վանքի գաւիթն ու սանդղդքները: Խնդրակաւար մակդերն էլ ստացել է նա, որովհետեւ ժողովրդական հաւատը մեծ զօրութիւն է վերագրում նրան, ամեն խնդիր կատարում է նա: Մի շորորդ անուն ևս ունի վանքը, որ սակայն, քիչ է գործածւում՝ Աստապատայ վանք, Աստապատ գիւղի մօտ գտնուելու պատճառով: Թուրքերը և ռուսները նրան կոչում են Կըզըլ-վանք և այդ անունով է յայտնի նաև սրա անմիջապէս մօտը 40 տարի առաջ հիմնուած փոքրիկ հայաբնակ գիւղը:

Ս. Ստեփանոսի վանքը հաւանականօրէն հիմնուած է Զ. դարում. նա յիշուած է Խաչիկ Ա. կաթողիկոսի կոնդակի մէջ 976 թուին, և այդ թուականը կրող մի խաչքար էլ կայ եկեղեցու դրան աջ կողմը:

Շահ-Աբբասի աւերածութիւններից յետոյ Պաւղոս վարդապետը, Թումայ եպիսկոպոս առաջնորդը և Աստապատի քահանաներն ու ժողովուրդը նորոգել են պարիսպը, ինչպէս երևում է պարսպի վրայի արձանագրութիւնից:

Մի առ ժամանակ յետոյ, ինչպէս վկայում է Զաքարիա Վարդապատցին, «Ծերունի մաքուր աղունին կուսութեամբ պերճացեալն և հոգեով բարգաւաճեալն Յակոբ վարդապետ Աստապատեցի... զվանքն Աստապատու, որ ի վերայ Երասխայ կայ ի կատարս քարանձախն, շինեալ պայծառացոյց զրովանդակն, զպարիսպն և զեկեղեցին և զամենայն զորս ի նմա կան շինուածքս: *)

Ինքը, Յակոբ վարդապետը ամփոփուած է այս վանքի մէջ, հարաւային դասի մօտ. և ունի տապանագիր 1673 թուականով:

1697 թուին էլ Յովսէփ անունով մի վարդապետ վանքի արևմտեան կողմում շինել է տուել բաւականաչափ բնակարաններ, և ինքը թաղուած է զանգակատանը 1706 թուին:

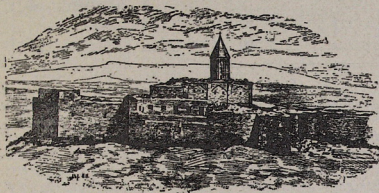
Ժ. դարի սկզբին Աբբաս-Միրզան քանդել է տուել պարսպի մի մասը՝ քարերը Աբբասապատի վրայ գործածելու համար:

*) Յիշ. Սիսական. եր. 507:

Ժողովրդական աւանդութիւնը յիշում է մի Բարսեղ անուանով կաղ վարդապետի, որ գիւղից գիւղ ընկած ժողովարարութիւն է արել, որպէսզի այս վանքը վերանորոգէ: Շահը կանչել է սրան իւր մօտ և յանդիմանել, թէ ինչի՞ է նեղում ժողովրդին, ժողովարարութիւն անելով:

Սկզբում սրա լեզուն կապ է ընկել, բայց յետոյ սիրտ է աւել և առել. «Ես կամենում եմ Աստծու տուն շինել, քո կեանքիդ համար արեւատութիւն և տէրութեանդ յարատեւութիւն խնդրելու համար»: Պատասխանը գիւր է եկել շահին և սա հրամայել է 300 թուման նուէր և Կարմիր վանքը վերանորոգելու հրաման տալ նրան: Նա էլ եկել վերանորոգել է այս վանքը:

1736 թուին Արահամ կաթուղիկոսը տեսնելով տեղի վանելութիւնը և միևնոյն ժամանակ ամայանալը՝ հառաչում է. «Ի՞նչ յանապատն օրհնեալ գիւղաքաղաքն և ի վանքն Աստուղատու, գեղեցկաշէն և պատուական: Աւանդ ժամանակիս նեղութեան և նուազութեան ազգիս իմոյ Արամեան. զի գալարին աղիք իմ ի տեսանելն զաննման վանորայս և զսուրբ ուխտան, վասն ոչ զուրյ թեմ և վիճակ. և թէպէտ զոն՝ բայց ամայի անշէն և անմարդարնակ»... ¹⁾



Կ Ա Ր Մ Ի Ր Վ Ա Ն Ք Ը

1831 թուին Նիկողայոս վարդապետը նորոգել է տուել եկեղեցու հիմնապատերը, որ ուրիշ շէնքերի հետ բաւական փնտսուել է 1840 թուի երկրաշարժից:

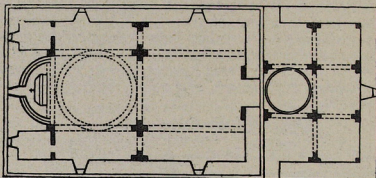
Այժմ վանքը պահպանում է մի վանահայր վարդապետ, որ վանքի սենեակները երկաթուղու զիծը անցկացնող կապալառուին

¹⁾ Սիսական եր. 513.

առեւել է օգտուելու այն պայմանով, որ նա վերանորոգէ եկեղեցու մի քանի խախտուած մասերը:

Վանքն այժմ կարող է վերանորոգուել և մասամբ ծաղկել, որովհետեւ նրա մօտն է գտնոււմ երկաթուղու մի կայարան:

Կարմիր վանքը շինուած է կարմիր, տաշած քարից մինչև մի սաժէն բարձրութեան, չհաշուած հիմքը, և թրձած աղիւսից՝ մնացած մասը և գմբէթը: Վանքը բաղկացած է եկեղեցուց և գաւթից: Եկեղեցու երկարութիւնն է 24 արշին, լայնութիւնը 19 արշին և բարձրութիւնը՝ մօտ 21 արշին: Եկեղեցին արտաքուստ շատ պարզ է, երեքական արաբական կամարներ իւրաքանչիւր պատի վրայ և երկու բարձրաքանդակ հարաւային պատի մէջ, որ ներկայացնում են Բրիստոսի մկրտութիւնը՝ կազմում են ամբողջ



ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔԻ ՅԱՏԱԿԱԳԻԾԸ

զարգարանքը: Ներքուստ համեմատաբար շատ աւելի գեղեցիկ է, մանաւանդ, որ ամբողջովին ծածկուած է իւղանկար պատկերներով: Երկու ամբողջական և վեց որմնասիւնների վրայ բոլորում են արաբական կամարներ, կրելով իրենց վրայ մի բաւական բարձր (8 արշին) գմբէթ: Հինգ քառանկիւնի պատուհան, իւրաքանչիւրը 1 արշին բարձրութեան և 10 վ. լայնութեան աղօտ լոյս են սփռում եկեղեցու մէջ: Ութ փոքրիկ պատուհաններ էլ բացւում են գմբէթի ներքին մասում, և սրանց միջև կան հետեւեալ սրբերի պատկերները՝ իրենց մակագրութեամբ. Սեղբեստրոս հայրապետ, Թէոդոս թագաւոր (գալիսոնը ձեռին), Ս. Ներսէս, Աբգար թագաւոր (դաստառակը ձեռին), Ս. Սահակ Պարթև, Տրդատիոս թագաւոր, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ և Կոստանդիանոս թագաւոր: Սրանցից ներքև, կամարների անկիւններում էլ նշեկարուած են չորս աւետարանիչների պատկերները: Տպաւորութիւնը թուլացնում են ներքևում, պատերի մէջ բացուած պարս-

կական տգեղ պտրճանները: Սեղանը ևս զարդարուած է Տիրա-
մօր պատկերով, Յիսուսը գրկին: Ոչ մի պատկերի տակ չէ նշա-
նակուած նկարողի անունը, կայ միայն նկարելու թուականը՝
1859—1860. բոլորն էլ միջակ բաներ են և զեղարուեստական
առանձին արժէք չունին: Եկեղեցին ունի նաև երկու խորան և մի
գաղտնի պահարան՝ եկեղեցու տակ, ուր կարելի է իջնել մի դը-
նովի սանդուղի միջոցով: Նրա խորութիւնն է $3\frac{1}{2}$ արշին, եր-
կարութիւնը 3 արշ. և լայնութիւնը $3\frac{1}{2}$ արշին: Այդ տեղ էին
պահուում վանքի սրբութիւններն ու գանձերը՝ մահմեդականների
յարձակումների ժամանակ:

Եկեղեցին ունի միայն մի դուռն, արևմտեան կողմը, որ բաց-
ուում է դաւթի կամ զանգակատան մէջ: Սրա երկարութիւնն է
14 արշին 12 վ. լայնութիւնը 9 արշին 12 վ.: Շինուած է տա-
շած քարից և թրծած աղւաքից: Երկու ամբողջական և վեց որմ-
նասիւններ այստեղ ևս կրելիս են եղել մի փոքրիկ գմբէթ, որ
1840 թ. երկրաշարժից քանդուել է: Մի կերպ կախուած են եր-
կու զանգակներ: Գաւթի մէջ կան վեց տապանաքարեր, որոնցից
միայն մինի վրայ մնացել է տապանագիրը կրող մարմարոնեայ
քարը, որ ցոյց է տալիս, որ այդտեղ թաղուած է Յովսէփ ար-
քեպիսկոպոսը (1666 թուին): Գաւթի հարաւային դրան ճակատին
կայ մի բարձրաքանդակ, որ ներկայացնում է այս վանքը, ներ-
քուում մի հոգևորական, (երևի Յովսէփ եպիսկոպոսը, որ նորոգել
է այս վանքը) ձեռին բուրվառ:

Գաւթի գմբէթի քարերի մէջ եղել են երկու առիւծաձևան
արձաններ, որոնք մի առժամանակ դրուած էին դարպասի առջև,
սակայն վերջերս Նախիջևանի-խանը տարել է և իւր տան դար-
պասի առջև կանգնեցրել:

Եկեղեցու շուրջը կան բաւականաչափ մի և երկյարկանի
սենեակներ, ընդարձակ գոմ, շտեմարան, խոհանոց և այլն:

Վանքը շրջապատուած է քառանկիւնի հաստ, բարձր և չորս
աշտարակներով ամրացած պարսպով, շինուած տաշած քարից:
Արևելեան կողմում կան երեք դարպասներ, որոնցից ամենամեծի
վերև, մի տաշած քարի վրայ դուրս է փորուած մի արծիւ՝ ճան-
կերի մէջ մի գառ, երկու կողմը մի մի խաչքար:

Կարմիր վանքում կան հետեւեալ սրբութիւնները,

1. Աջ սրբոյն Ասեփաճոսի Գալսաղկայի. արծաթէ, որից
կախուած է մի խաչ:

2. Աջ սրբոյն Արիսակեսի, արծաթէ, ոսկեզօծ, որից կա-
խուած է նոյնպէս ակներով զարդարուած մի խաչ:

Վանքը ունի 750 դեսեստին հող և մի պարտէզ (1200 ք. ս.)

Արձանագրութիւնները

Պարսպի վրայ.

Ի ժամանակս պարսից արքային շին Աբբասի Պաղուս վարդապետս, Թումայ եպիսկոպոս առաջնորդս, եւ մեք տեսապետեցիք քննիչ եւ ժողովրդ նորոգեցիք զպարսկապս զայս եւ ընկեալք իմ շինեցիք զպարսկապս ի նիւանց կամաւ ամենակալին Ասուռոյ...

Մի գերեզմանաքարի վրայ, 1660 թուին.

Այս է տապան Զաքարիա վարդապետին. քվ. ՌՃԹ.

Զանգակատան հարաւային կողմի մարմարիոնապատ գերեզմանաքարի տապանագիրը, 1666 թուից: Քանդակուած է եպիսկոպոսական գաւազան, վերեւում երկգլխանի օձ:

Յայտմ տապանի կայ պանեսի

Յովսէփ քաջ եպիսկոպոսն արնի.

Որ է տեղեւաւ Աստապատցի.

Նորոգող բազմաւիտաւ այսմ ուխտի,

Առեկեալն Յակոբայ մեծի,

Որ կայ ի դուռն խորանի,

Առ Տէր հանգեաւ ՌՃԾԵ.-ի

Յաւուր սրբոյ մեծի Զատիկի:

Եկեղեցու մէջ, հարաւային կողմի գերեզմանի տապանագիրը՝ 1673 թուից.

Այս է տապան դամբարանի,

Տեառն Յակոբայ վարդապետի.

Այս բաբունոյս մեռոյ վեցի

Էին ազիւնք արք երեքի,

Ասուածատուր եւ Պալուն եւ Թեղուն

Որդի սոցին ծախիւք վեմս կազմի

Եւ կափարիչէն էլ շիրմի քվ. ՌՃԻԲ

Գերեզմանաքարի կողքերին էլ գրուած է.

Պալունի հայր Հայրապետ Թեղունի որդի Նուրիդան Ասուածատուրի որդի Ավանք:

Պարսպի դռան վերեւ, արծուի մօտի խաչի տակ, 1707 թուին.

Սբ խաչս բարեխօս է եւ յիշատակ է պարսկապս վերակացու Յովնաննէս վարդապետին եւ ծնող «ցն Մալխասին եւ Ղզբարէին եւ Բիւրն Շահպարտարին. քվին ՌՃԾԶ-ին:

Կարմիր-վանքի մօտը կայ մի փոքրիկ գիւղ միւնոյն անուանով (63° 4' 3" — 39° 5' 14") որ բռնուած է 4 դես. 1350 ը. ս. տարածութիւն: Բնակիչները հայեր են, Դարաշամբից, 24 տուն, 85

ար. 75 իդ. միասին 160 հոգի: Ունին 137 դ. 870 ք. ս. վարելահող, 2000 ք. ս. այգի, 495 դ. 2285 ք. ս. արօտատեղի:

Կարմիր-վանքից հաղիւ հինգ վերստ դէպի հարաւ, անմիջապէս Արաքսի ափին, այնտեղ, ուր այժմ գտնուում է Նեհրամ պահակատունը, մնում են նախկին Խրամ քաղաքի հետքերը՝ մի եկեղեցու հիմնապատեր և մի քանի գերեզման:

Ապացոյց, որ այդ տեղ է եղել Խրամ քաղաքը՝ կարող է ծառայել նախ այն, որ Թովմա Արծրունին որոշակի մատնացոյց է անում, առկով. «Որ է ի ներքոյ Աստապատայ վանացն, յեզր Երասխայ», *) և երկրորդ՝ դրա այժմեան անուն Նիհրամը արաբերէն խրամ է նշանակում:

Այս քաղաքին վերաբերեալ պատմական անցքերից ամենանշանաւորը այն է, որ արաբացիները 643—44 թուին առան ներքան, տղամարդկանց սպանեցին, իսկ կանանց և երեխաներին զերի վարեցին: **) Այս աւերածութիւնից գրեթէ կէս դար յետոյ (688 թուին) այս քաղաքը կրկին ենթարկուեց արաբացիների աւերածութեան: Սակայն աւելի ողետալի եղաւ նրա վիճակը, երբ 705 թ. արաբացոց Կաշմ ոստիկանը հաւաքեց 400 հոգի հայ աւագանիներ Խրամի եկեղեցին հաւատարմութեան երդումն առնելու և երդմնազանցութեամբ փակեց նրանց եկեղեցու մէջ և այրեց ¹⁾ բնակիչներին շատերին էլ գերեց: Սակայն այս դժոխային հարուածից յետոյ էլ քաղաքը երկու դար շարունակ պահպանեց իւր գոյութիւնը, երբ 972 թուին վերջնականապէս աւերուեց մի աւագակային մեծ խմբի յարձակմամբ²⁾:

Խրամ քաղաքի տեղը ներկայացնում է մի նեղ հովիտ, անմիջապէս Արաքսի ափին: Գետի աջ, այժմեան պարսկական, ափին անմիջապէս ձգւում են մերկ լեռներ, այնպէս որ քաղաքը այն կողմը տարածուելու բոլորովին տեղ չէ ունեցել, այլ միայն ամրոփուել է ձախ ափի վրայ, որից մօտ $\frac{1}{4}$ վերստ հեռու ձգւում է Ղըզըլ-գետադուկ փոքրիկ լեռը: Մի փոքրիկ հովիտ էլ ըացւում է արևելեան կողմը, այս և Կիւրհինուր լեռների մէջ, ուր նոյնպէս նկատելի են շինութեան հետքեր, բայց ոչ այնպէս խիտ, ինչպէս Արաքսի անմիջապէս ափին: Եկեղեցին գտնուում է մի փոքրիկ հողարլրի վրայ: Տնտեսողերում գտնուում են թաղուած կարասներ, որոնք հաւանականորէն գինի պահելու համար են յատկացրուած

*) Թովմա Արծրունի 116.

**) Ղևոնդ պատմ. եր. 18,

¹⁾ Ասողիկ. եր. 124, Թովմա Արծրունի եր. 116. Ղևոնդ Պատմ. եր. 33.

²⁾ Չամչեան Հայոց պատմ. II. եր 842.

եղել: Գիրեզմանաքարեր տապանագրերով և առանց նրանց՝ ոչ մի հատ չեն նկատուած:

Խրամ քաղաքից 2 վերստ հեռու, Արաքսի աջ ափին գրտընւում է Խառաւով փոքրիկ գիւղը և նրա մօտ՝ Մաղարդայ հուսկաւոր վանքը, երկուսն էլ պարսից պետութեան սահմանում:

Նախիջեւանից դէպի հիւսիս գտնուող գիւղերը

Նախիջեւանից դէպի արևմտահիւսիս գտնւում է Բաղաւթան գիւղը ($63^{\circ}6'17''$ — $39^{\circ}12'54''$), որ բռնում է 2 դեա. 1604 ք. ս. տարածութիւն և իւր մօտ ունի 2 դ. 880 ք. ս. տարածութեան անտառ: Գիւղում ուշագրութեան արժանի ոչինչ չկայ. բնակիչները շիա թուրքեր են, 28 տուն, 137 ար. 83 իգ. իմիասին 220 հոգի: Ունին 140 դ. 1298 ք. ս. վարելահող և միայն 2110 ք. սաժէն արօտատեղի:

Բաղաւթանից $\frac{1}{2}$ վերստ դէպի հիւսիս, իսկ Նախիջեւանից 12 վերստ դէպի հիւսիս-արևելք գտնւում է այգիներով շրջապատուած և պարտէզներով հովանաւորուած Սարմջա գիւղը, ($63^{\circ}6'42''$ — $39^{\circ}13'54''$) որ բռնում է 14 դ. 2234 ք. ս. տարածութիւն: Գիւղի անուրը տեղացիների սրախօսութեամբ յառաջացել է Սարմ-ջան, կէս մարդ խօսքից, որպէս թէ քաղաքին մօտիկ գտնուելով միշտ կեղեքուել են Նախիջեւանի խաներից:

Գիւղը շատ լաւ տպաւորութիւն է գործում: Թէպէտ ոչ բոլորը, սակայն կան բաւականաչափ գեղեցիկ, և նոյն իսկ երկյարկանի, եւրոպական ձևով կահաւորուած բնակարաններ, մի քանի լայն փողոցներ, ուռենիներով զարդարուած, բաւական գեղեցիկ եկեղեցի գմբէթով, որ շինուած է 1860 թուին: Սակայն պարսկական ազդեցութիւնը դեռ ևս չէ անհետացել, ցեխէ պարիսպները ձգւում են ծուռն ու մուռ փողոցների երկու կողմում, պաշտպանելով իրենց յետևում շինուած հասարակ տները: Գիւղը դուրի է աղբիւրներից, բայց ունի բաւականաչափ ջրհորներ, որոնց ջուրը կարելի է խմելու համար էլ գործածել:

Մի մեծ արիւ Նախիջեւանի գետից սրանց համար ջուր է բերում, սակայն յաճախիկ պատահող հեղեղները շուտ շուտ փչացնում են և մեծ ֆնասներ պատճառում գիւղացիներին, իսկ Նախիջեւան-գետը բարձրացած միջոցին քաղաքի հետ յարաբերութիւնը կամ կտրւում և կամ շատ վտանգաւոր է դառնում, որովհետև կամուրջներ չկան: Գիւղի հողերի մի մասը իրենց գիւղացիների սեփականութիւնն է դարձել, մի մասը դեռ պատկանում է Զիլֆիդար-խանովին. մի մասն էլ արքունական է: Գիւղի բը-



ԵԱՐՄՁԱ ԳԻՒՂ

նակիչները կազմում են բնիկները և գաղթականներ: Բնիկները պարսկահայոց գաղթականութեան միջոցին 8 տուն են եղել, իսկ այժմ դարձել են 40 տուն, սրանք առանձնացած են հարաւային թաղում և պահել են թէ իրենց բարբառը և թէ սովորութիւնները: Գաղթականներն երեք խմբի են բաժանուում, Սաւրեցիներ, Խոսրովեցիներ և Խոյեցիներ: Ո՛չ բնիկները և ո՛չ էլ գաղթականները միմեանց հետ չեն ձուլուել և այժմ էլ նկատուում են որպէս առանձին միութիւններ. այսպէս՝ թէ գիւղապատկան հողը, թէ շուրը և թէ հարկը գիւղացիների վրայ բաժանելիս՝ նախ չորս հաւասար մաս անելով, յանձնում են այս չորս «թայֆաներին», չնայելով, որ սրանք հաւասարաչափ տներից կամ անձներից չեն բաղկացած: Յետոյ արդէն իւրաքանչիւր թայֆան ինքնուրոյնօրէն բաժանում է իւր անդամների մէջ:

Գրեթէ բոլորն էլ պարապում են երկրագործութեամբ, այդեպանութեամբ, գինեգործութեամբ, բամբակի մշակութեամբ և շերամապահութեամբ: Սաւրեցիներից շատերն էլ զանազան քաղաքներում առևտուր են անում, մանաւանդ պատրաստի հանդերձեղէնի: Առաջները մշակում էին նաև ծխախոտ և պատրաստում էին քթախոտ, որ այս կողմերում ամենալաւն էր համարւում:

Ունին 715 դ. 2081 ք. ս. վարելահող, 100 դ. 115 ք. ս. այգիներ, 68 դ. 1080 ք. ս. արօտատեղի:

Բնակիչները 176 տուն են. 623 ար. 602 իգ. իմիասին 1225 հոգի:

Նարմշայից դէպի հիւսիս գտնւում է Ղուլի-բէկ-ղիգա (63°7'2"—39°15'19") և Քեարիւմ-բէկ-ղիգա (63°7'7"—39°15'33") փոքրիկ, հայաբնակ դիւղերը, որոնք իրենց անուններն ստացել են գիւղատէր Ղուլի-բէկ և Քեարիւմ-բէկ եղբայրներից: Առաջին մէջ կայ մի նորակառոյց եկեղեցի և միդասեան պետական դպրոց. բնակիչները Սալմաստի Մահլաճ գիւղից են. ընդամենը 66 տուն, 191 ար, 183 իգ. իմիասին 374 հոգի:

Երկրորդ գիւղը, որ միայն 1 դ. 1000 ք. ս. տարածութիւն է բռնում, յիշատակութեան արժանի բան չունի, բնակիչները 31 տուն են, 51 ար. 50 իգ. իմիասին 104 հոգի:

Առաջին գիւղը ունի 113 դ. 600 ք. ս. վարելահող և 236 դ. 600 ք. ս. արօտատեղի, իսկ երկրորդը՝ 67 դ. 550 ք. ս. մէկն վարելահող, 13 դ. 1700 ք. ս. այգի և 1 դաս. արօտատեղի:

Քեարիւմբէկ-գիւղայից դէպի հիւսիս, հաղիւ երկու վերստ հեռու մի բլրակի շուրջ տարածւում է Քիւլ-բալիս գիւղը (63°7'4"—39°16'43"), Բլուրը, որ ներկայացնում է եօթը յարկանի մի գերեզ-

մասնատուն *) և մեծ մասամբ մարդկանց աճիւնից է բաղկացած՝ կոչւում է Քիւլ-թափա, այսինքն Մոխրա-գաղաթ, և իւր անունն էլ տուել է գիւղին։ Այս բլրի գաղաթին մի ժամանակ մի փոքրիկ ամրոց ևս շինուած է եղել, իսկ այժմ բարձրանում է մի հասարակ մատուռ, որ շինել են պարսկահայ գաղթականները, կարծելով, որ այս գիւղում պահուած ո. Հոփսիմէի մասունքը այս բլրի մէջ ծածկուած պիտի լինի։ Սակայն յետոյ այդ մասունքը գտել են բլրից փոքր ինչ հարաւ-արեւելք, դաշտում կանգնած մի կիսաւեր մատրան մէջ, քարէ սարկոֆաթի մէջ ամփոփուած։ Մասամբ վերանորոգել են այդ հին, հասարակ մատուռը, մասունքը ամփոփել են մի արծաթեայ աջի մէջ և դրել իրենց նորաշէն եկեղեցու մէջ, սարկոֆաթն էլ պահել նոյն եկեղեցու խորանում։

Բնակիչները հայ գաղթականներ են Սալմաստի Փայաջուկ գիւղից։ Պարապմունքը միևնոյնն է, միայն սրանք բամբակ չեն մշակում, որովհետեւ բաւականաչափ ջուր չունեն։ Ընդամէնը՝ 126 տուն են. 191 ար. 183 իգ. իմիասին՝ 374 հոգի։

Քիւլ-թափայից փոքր ինչ հիւսիս ընկած է Մամաբաղ դիզա փոքրիկ, աննշան գիւղը 58 տուն, 119 ար. 94 իգ. իմիասին՝ 213 հոգի բնակչով, որից 39 տունը, 40 ար. 33 իգ. իմիասին՝ 73 հոգի, հայեր են և 19 տունը, 79 ար. 61 իգ. իմիասին 140 հոգի թուրքեր։

Սրանից էլ փոքր ինչ հիւսիս դառնում է Ալագեագ Մագրան (63°7'22"—39°18'36") որ տեղաւորուած է մի գաշտի վրայ, որի հիւսիս-արեւելեան կողմում բարձրանում է Սարի-գաղ լեռը, իւր առջև ունենալով երկու շարք բլուրների, որոնցից հիւսիսայինը կոչւում է Ղուլլի-գաղ (հորի-սար), որովհետեւ սրա գաղաթին կայ 2 հոր 20 սաժէն խորութեամբ և մօտ մի արշին արամագծով։ Հարաւային շարքի բլուրներն էլ Միս-սար (պղնձի-սար) անունն են կրում, որովհետեւ պղնձագոյն են, այստեղ գտնուում է հասարակ մարմարին։

Գիւղը բռնում է 7 դ. 1200 ք. ս. տարածութիւն, ջրառատ է, ունի երեք արիւ և մի աղբիւր։ Բոլոր հողը արքունական է. 192 դ. վարելահող 39 դ. 1200 ք. ս. այգի, 14 դեսեսաթին, 600 ք. ս. արօտաւանդի։ Բնակիչները հայ գաղթականներ են Սալմաստի Սոմ, Մահլամ, Կալաուար, Հաֆթվան գիւղերից և Խոյից։ Ընդամէնը՝ 98 տուն են, 298 ար. 278 իգ. իմիասին՝ 576 հոգի։ Պարապմունք-

*) Տես «Նախապատմական շրջան».

քը նոյնն է. այստեղ համեմատաբար բամբակի մշակութիւնը աւելի յառաջացած է, որովհետեւ ջուր շատ ունին:

Արագեռ-Մազրից հազիւ 3 վերստ դէպի հիւսիս գտնուում է Խալիսայ հայաբնակ գիւղը. ($63^{\circ}7'17''$ — $39^{\circ}20'15''$), որ բռնում է 2 դես. 2110 ք. ս. տարածութիւն: Այս գիւղն ունի 128 դ. 190 ք. ս. վարելահող, 40 դ. 2060 ք. ս. այգիներ, 5 դես, 120 ք. ս. անտառներ. 9 դես. 1160 ք. ս. արօտատեղի: Բնակիչները 99 տուն են. 162 ար. 133 իգ. իմիասին 295 հոգի:

Նախալը այս ոստիկանական շրջանի վերջին գիւղն է, որ գտնուում է Ջահրի գետակի ձախ ափին: Այստեղից անցնելով գետը պատահում ենք Նազարապատ և Դիտուվար գիւղերին, որոնք Բ. ոստիկանական շրջանի մէջ են անցկացրած, և յետոյ արդէն գալիս ենք Վերին-Ուզուն-Օբան ($63^{\circ}6'32''$ — $39^{\circ}17'30''$).

Սա բռնում է 4 դես. 1840 ք. ս. տարածութիւն, կալուածատիրական է և պատկանում է մի թուրքի. գիւղի ստորոտում կայ բարդի ծառերի անտառ 10 դ. 1064 ք. ս. տարածութեամբ: Գիւղում կայ մի աղբիւր և մօտից անցնում է Դալմա-արխը, որի ջուրը իւրաքանչիւր 18 օրից յետոյ չորս օր գործ է ածում այս գիւղի այգիներն (43 դ. 1064 ք. ս.) և վարելահողերը (251 դ. 1366 ք. ս.) ջրելու. ունին միայն 4 դես. 240 ք. ս. արօտատեղի: Գիւղում կայ մի հասարակ եկեղեցի: Բնակիչները 66 տուն են. 256 ար. 209 իգ. իմիասին 465 հոգի, որից 32 տուն, 118 ար. 107 իգ. իմիասին 225 հոգի Նոյեցի հայեր են, 27 տուն, 138 ար. 102 իգ. իմիասին 240 հոգի թուրքեր: Պարապմունքը նոյնն է: Գիւղից փոքր ինչ հիւսիս գտնուում է Ներքին կամ Աշադա Ուզուն-Օբան, որի բնակիչները բոլորն էլ թուրքեր են, 84 տուն, 340 ար. 330 իգ. իմիասին 670 հոգի:

Ուզուն-օբա-աշադայից փոքր ինչ հարաւ բարձրանում է Դիւլ-Թափա-բլուրը, որ գերեզմանատուն է եղել *): Սրա մօտ է Խալիս փոքրիկ հայաբնակ գիւղը, որ բռնում է 1150 ք. սաժէն տարածութիւն, 39 տուն բնակչով՝ 148 ար. 139 իգ. իմիասին՝ 287 հոգի: Ունին 73 դ. 1200 ք. ս. վարելահող, 3 դ. 1990 ք. ս. այգի, և 648 դ. 1320 ք. ս. արօտատեղի:

Ապա գալիս է Շիմանմուս գիւղը, ($63^{\circ}5'47''$ — $39^{\circ}15'14''$) որ բռնում է 5 դ. 2230 ք. ս. տարածութիւն: Շրջապատուած բազմաթիւ այգիներով և պարտէզներով, գիւղը բաւական լաւ տպաւորութիւն է թողնում: Գիւղի ծայրին շինուած է շինական դատարանը մի քանի գեղեցիկ սենեակներից բաղկացած: Գիւղի մէջ

*) Տես «Նախապատմական շրջան».

կան բաւականաչափ գեղեցիկ, մի և երկյարկանի տներ, շրջապատուած պարտէզներով: Մի քանի լայն և կանոնաւոր փողոցներ էլ աւելացնում են գիւղի վայելչութիւնը: Միակ, պարզ եկեղեցու գաւթում հօթանասնական թաղականներում բացուած է եղել ուսումնարան, որի եկամտի մի աղբիւրն էլ նոյն եկեղեցում պահւող Ս. Նշան մասունքի խաչամբոյրն է կազմել: Շնորհիւ այն հանդամանքի, որ այս գիւղը միայն չորս վերստով հեռու է գտնուում քաղաքից և վաղուց ի վեր դպրոց ունի, բնակիչները մտաւորապէս համեմատաբար աւելի բարձր են, քան միւս գիւղացիները: Բնակիչները բնիկներ և գաղթականներ են Սալմաստի գիւղերից. ընդամենը 184 տուն են, 683 ար. 654 իգ. ի միասին 1337 հոգի: Ունին 938 դ. 920 ք. ս. վարելահող, 22 դ. 1345 ք. ս. այգի. 18 դ. 485 ք. ս. անտառ. և 1407 դ. 1575 ք. ս. արօտատեղի:

Կրմրաղի ճասաբակութեան գիւղերը.—Նախիջևան քաղաքից դէպի հիւսիս-արեւմուտք, ընդարձակ տարածութեան վրայ ընկած են ութ թրքաբնակ գիւղեր, որոնք կազմում են Կրմրաղի գիւղական հասարակութիւնը:

Սրանք են.

Ղաւաբակլար.—(62°51'32"—39°25'49"): Բռնում է 9 դեռատին 1800 ք. ս. տարածութիւն, և շրջապատուած է այգիներով: Երևում է, որ հնումը բաւական նշանաւոր տեղ է եղել. այժմ մնում են մի գիւմբաղի, մի մինարէի և մի կարաւանատան աւերակները: Շոգէնը ենթադրում է, թէ կարող էր այստեղ գտնուել Տիգրան Ա. հիմնած Տիգրանակերտ քաղաքը, սակայն դեռ ևս ոչ մի հիմք չկայ այդ ենթադրելու:

Ժէ. դարում ձեմելլի խալաթի ճանապարհորդը այցելել է այս գիւղը, նրան Գարապա է կոչում և աւելացնում, թէ այստեղ կայ քառակուսի ձևով շինուած մի մեծ, գեղեցիկ կարաւանատուն և մօտը մի աղբիւր, որի մոտին հայերը աւանդում էին, թէ նոյի Սիմ որդին է հանել՝ վէժը ճեղքելով: Դաւեոնիէն էլ է եղել այստեղ և նրան Կարաբակլեր է անուանել¹⁾:

Բնակիչները բոլորն էլ թուրքեր են. 192 տուն, 903 ար. 887 իգ. ի միասին 1790 հոգի:

Ունին 2995 դ. 1500 ք. ս. վարելահող, 13 դ. 1200 ք. ս. այգի, 116 դ. 600 ք. ս. մարգագետին և 12062 դ. 600 ք. սաժ. արօտատեղի:

Խիքնաւ կամ Խաքնաւ և կամ Խաքնախ (62° 56' 36"—39° 24'

¹⁾ Ալիշան, Սիսական. հր 505.

2") Մի աննշան գիւղ է, Զնարեբդից մօտ երեք վերստ դէպի տարեկանարաւ և բռնում է 7 դես. 1200 ք. ս. տարածութիւն: Բնակիչները թուրքեր են 39 տուն. 174 ար. 146 իգ. ի միասին՝ 320 հոգի: Ունին 1090 դ. 1335 ք. ս. վարելահող, 3. դ. այգի 1495 դ. 1340 ք. ս. արօտատեղի:

Իւրլի—Գերգասաւ. (62°48'56"—39°24'46"). Մի փոքրիկ, աննշան գիւղ է, 3 դես. 1800 ք. ս. տարածութեամբ և 56 տուն թուրք բնակչով, 273 ար. 217 իգ. ի միասին 490 հոգի: Ունին 462 դ. 1730 ք. ս. վարելահող, 4 դ. 1200 ք. ս. այգի, 78 դ. 1800 ք. ս. արօտատեղի:

Կըվրաղ (6°46'41"—39°24'18"). Տեղաւորուած է Շարուր-Դաւալագեաղի և Նախիջևանի զաւառների սահմանագլխում, բռնում է 10 դես. տարածութիւն: Ուշադրութեան արժանի ոչինչ չունի. բնակիչները թուրքեր են, 176 տուն. 819 ար. 771 իգ. ի միասին՝ 1590 հոգի: Ունին 2038 դ. 1675 ք. սաժէն վարելահող, 8 դես. 1200 ք. ս. այգի և 1362 դ. արօտատեղի:

Այստեղ է գտնուում այս հասարակութեան շինական դատարանը:

Խոկ հնումը Կոզ. (62° 50' 10"—39° 22' 37") Տարածուած է մի առուակի ափին, և բռնում է 12 դես. 1440 ք. ս. տարածութիւն: Շրջակայքում կան բաւականաչափ շինութիւնների և 2 կարաւանատան հետքեր, հիւսիսային կողմում մի փոքրիկ ամրոցի, աւերակ: Այս բոլորն ապացուցանում են, որ սա հնումը բաւական նշանաւոր աւան է եղել և իւր անունը տուել է այս զաւառակին, որ մինչև այժմ էլ կրում է, թէպէտև՝ ուսօական արդի բաժանմամբ՝ վերակոչուած է Կըվրաղի հասարակութիւն:

Բնակիչները բոլորն էլ թուրքեր են. 127 տուն, 593 ար. 507 իգ. ի միասին՝ 1100 հոգի, պարապմունքը նոյնն է. ունին 3145 դ. հող, 3 դ. այգի և 11024 դ. 1750 ք. ս. արօտատեղի:

Սոկից մինչև Նախիջևան, 28 վերստ երկարութեամբ տարածուած է մի անջրդի, ամայի դաշտ, որ կոչւում է Բոյիւկ-Պուլ: Այժմ մի ընկերակցութիւն է կազմուում ոռոգելու այս դաշտը:

Սուս. (62° 58' 10"—39° 21' 54"). Համանուն աղահանքից 3 վերստ հեռաւորութեան վրայ ընկած մի փոքրիկ գիւղ է և բռնում է 2 դես. 298 ք. ս. տարածութիւն: Բնակիչները բոլորն էլ թուրքեր և քրդեր են, 97 տուն, 465 ար. 365 իգ. ի միասին՝ 830 հոգի, որից 118 ար. 92 իգ. ի միասին 210 հոգի թուրքեր են, 347 ար. 273 իգ. ի միասին՝ 620 հոգի քրդեր: Բացի սովորական պարապմունքից, աշխատում են նաև աղահանքում: Ունին 526 դ. 600 ք. ս. վարելահող և 2724 դ. 1527 ք. ս. արօտատեղի:

Ղաբուլլու. ($60^{\circ}46'38''$ — $39^{\circ}25'52''$). Մի աննշան, փոքրիկ գիւղ է, 2 դ. 1000 ք. ս. տարածութեամբ. ունի մի սառնորակ, յորդ աղբիւր: Բնակիչները բոլորն էլ թուրքեր են 32 տուն, 158 ար. 142 իգ. ի միասին՝ 300 հոգի: Ունին 360 դ. վարելահող, 1022 դ. 650 ք. ս. քարքարոտ արօտատեղի:

Շանքախսի. ($62^{\circ}45'28''$ — $39^{\circ}25'15''$).—Բնում է 6 դ. 2360 ք. սաժէն տեղ, բաւական զեղեցիկ տեսք ունի, և շրջապատուած է այգիներով (1440 ք. սաժէն տարածութեամբ): Մրա մօտ գլտնըում է համանուն պահակատունը, և մի քիչ էլ հեռու երկաթուղու կայարանը: Դիւղի մէջ ուշադրութեան արժանի ոչինչ չկայ, բնակիչները շիա պարսիկներ են, 119 տուն, 541 ար. 459 իգ. ի միասին 1000 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է: Ունին 1329 դ. 200 ք. սաժէն վարելահող, 8 դ. 2180 ք. ս. մարգագետին և 579 դ. 990 ք. ս. արօտատեղի: Դիւղում կայ պետական երկղասեան մի դպրոց: